

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/26486>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

EEN MEDAILLE

voor dr. J. M. G. M. Brinkhoff

door J. E. BOGAERS

Op 27 april 1866 legde de achtjarige Allard F. T. J. O., zoon van Gerard J. H. A. M. baron Hacfort tot ter Horst en jonkvrouwe Victoire I. G. A. V., geb. Dommer van Poldersveldt, de eerste steen van Heuvellust, het toekomstige huis van de familie aan de zuidzijde van de straatweg, thans Rijksstraatweg 52, te Ubbergen¹. Kort tevoren waren bij graafwerk ten behoeve van de bouw Romeinse oudheden ontdekt, die naar alle waarschijnlijkheid deel hebben uitgemaakt van de inventaris van een graf. Een drietal tot deze vondst behorende voorwerpen, nl. twee kruiken en een metalen schijf, is in het bezit van jhr. drs. H. J. C. M. van Nispen tot Pannerden, leraar geschiedenis aan het Bisschoppelijk College te Roermond, aan wie door zijn moeder, een kleindochter van het echtpaar Hacfort tot ter Horst, het verhaal van de ontdekking is overgeleverd. Op het bouwterrein is in 1866 zeker nog meer Romeins aardewerk aan het licht gekomen, met name enige platte schalen of borden, maar deze schijnen momenteel als verloren te moeten worden beschouwd².

De twee kruiken³ zijn wat hun vorm betreft een voortzetting van de typen Hofheim 50 en 51 (= Stuart⁴ type 107 en 106 A). Ze hebben een lichtbruine kleur en een vrij glad oppervlak. Kruiken van deze soort worden zeer veel aangetroffen in de legerplaats van het 10de legioen en de daarbij behorende grafvelden⁵. Op grond daarvan mogen de Ubbergse exemplaren, en daarmee

¹ *Nederland's Adelsboek* 12, 1914, 52 v.; gedenksteen met een op het eerste gezicht vrij raadselachtige inscriptie, aan de zuidzijde van Heuvellust, links van de voordeur ingemetseld. – Heuvellust: kaartblad 40 west, coörd. ca. 190.85/427.35.

² De grootmoeder van moederszijde van drs. Van Nispen tot Pannerden, Alphonsa Fr. V. M. barones Van Voorst tot Voorst, geb. Hacfort tot ter Horst heeft in 1910 „een 13-tal voorwerpen, uit de Romeinsche oudheid afkomstig en gevonden te Ubbergen”, in bruikleen afgestaan ter expositie in de Valkenburgse Katakomben. Zie L. HAGEN, *Gids der Romeinsche Katakomben te Valkenburg*, Roermond (1910), 56; vgl. *De Katakomben Rome Valkenburg*, Bussum 1916, 169; M. P. M. DANIELS, *Noviomagus – Romeins Nijmegen*, Nijmegen (1955), 285: „o.a. een grote, fraaie pot van fijne T(erra) N(igra)”.

³ Hoogte resp. 28.7 en 21 cm; grootste wijde van de buik resp. 22 en 16 cm. Beide kruiken zijn geheel gaaf, afgezien van een ontbrekend gedeelte van het oor van het kleinste exemplaar. Het laatste heeft brandsporen op de mond, de hals en de schouder.

⁴ P. J. J. STUART, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden 1963.

⁵ Dit zeer karakteristieke aardewerk is uitvoerig beschreven door J. H. HOLWERDA, *Het in de pottenbakkerij van de Holdeurn gefabriceerde aardewerk uit de Nijmeegsche graf-*

1. *Schijf (phalera) met gevleugelde Amor in haut-relief, gevonden te Ubbergen in 1866. Koperlegering. Diam. 9.7-9.9 cm. Schaal 1:1. Foto L. Biegstraaten, R.O.B., Amersfoort.*

ook het graf waaruit ze afkomstig zijn, wel gedateerd worden in het laatste kwart van de 1ste of in het begin van de 2de eeuw na Chr.

Het meest interessante stuk⁶ van de vondst is de van een koperlegering gemaakte schijf, die aan de voorkant (afb. 1) voorzien is van een afbeelding in haut-relief⁷. Aan de bovenzijde van de achterkant (afb. 2) bevindt zich een

velden, Leiden 1944, 27 v. (nr. 493) en 28 v. (nr. 504-563). Zie ook STUART, *a.w.*, 39 (type 106) en 41 (type 107). De Ubbergse kruiken zijn te vergelijken met HOLWERDA, *a.w.*, pl. VIII, 498 (type 106c), en pl. VIII, 522 en pl. IX, 546 (type 112). – Holwerda heeft – overigens zeer aarzelend – het vermoeden geuit dat ook deze soort aardewerk op de Holdeurn gefabriceerd zou zijn. Dit is erg onwaarschijnlijk, o.a. omdat slechts zeer weinig scherven hiervan op de Holdeurn zijn gevonden (vgl. HOLWERDA, *a.w.*, 28, nr. 493; 29, nr. 504-563; 40, nr. 528-530 [vier scherven!]); zie ook DANIËLS, *a.w.*, 323 v. en STUART, *a.w.*, 39, n. 216.

⁶ Dit is geëxposeerd geweest op een in 1963 te Parijs gehouden tentoonstelling; vgl. FR. BRAEMER, *L'art dans l'occident romain – Trésors d'argenterie – Sculptures de bronze et de pierre*, Paris 1963, 133, nr. 606.

⁷ Diam. 9.7-9.9 cm; dikte 1-1.5 mm; het reliëf is max. 1.2 cm hoog.

2. *Phalera* uit Ubbergen. Keerzijde. Schaal 1:1. Foto L. Biegstraaten, R.O.B., Amersfoort.

bandvormig horizontaal oog, een beugel of passant⁸, waardoor – in verticale richting – een maximaal 2 cm brede en 2 mm dikke leren riem moet hebben gelopen. Tegenover de passant, aan de onderzijde van de achterkant, is een ongeveer horizontale T-vormige knop of knevel⁹ te zien, die ongetwijfeld dwars door een verticale insnijding in de riem heeft gestoken.

De schijf, die donkergroen gepatineerd is en 129.975 gram weegt, is gegoten, zeer waarschijnlijk à cire perdue tezamen met de passant en de knevel.

Op de voorzijde is binnen een drietal circulaire groeven, waardoor een 7–8 mm brede rand van het centrale gedeelte is afgescheiden, een 7.3 cm hoge Eros of Amor afgebeeld. Deze staat met min of meer uitgespreide armen en benen „en face” op een voetstuk, d.i. een smalle, langwerpige,

⁸ Gr. lengte 2.8 cm, gr. hoogte 6 mm; de breedte van de „band” bedraagt 5–6.5 mm, de dikte 2 mm.

⁹ Lengte 1.8 cm; hoogte 8 mm; gr. breedte of dikte 4.5 mm. – De afstand tussen de passant en de knevel is 6.3 cm.

enigszins afgeronde strook grond, die aan de voorzijde met een visgraatmotief is versierd. Aan weerskanten van het hoofd zijn twee korte vleugels te zien. De haren, waarvan de lokken met gebogen streepjes zijn aangegeven, bedekken de oren geheel en zijn boven het voorhoofd opgemaakt in de vorm van een driehoek, die in het midden door een horizontale groef (een band?) in tweeën is gedeeld. Van het enige kledingstuk, een manteltje, zijn slechts twee van achter de schouders en de armen te voorschijn komende en aan beide zijden van het lichaam afhangende einden zichtbaar. De godheid heeft in de rechterhand een langwerpige, door horizontale en verticale strepen geleed voorwerp, hoogst waarschijnlijk een druiventros. Met de linkerhand houdt hij iets plats en vierzijdigs vast; dit stelt vermoedelijk een blad voor, en wel een wijnrank- of een klimopblad, waarvan de hoofdnerf nog juist te zien is.

De schijf is ongetwijfeld te determineren als een phalera¹⁰ uit de Romeinse keizertijd. Hierbij is het echter de vraag of we te doen hebben met een stuk ter versiering van een paardetuig of met een onderscheidingsteken dat tot de *dona militaria*¹¹ heeft behoord die door een Romeinse soldaat *ob virtutem*, wegens in de strijd betoonde moed zijn verworven¹². Phalerae als onderscheidingstekenen zijn door of vanwege de keizer – meestal ten getale van negen, tezamen met twee torques (metalen ringen, aan weerskanten van de hals boven de borst gedragen) en twee armillae (metalen, om de polsen gedragen banden) – toegekend aan praetorianen en legioensoldaten tot en met de rang van centurio¹³. Ze werden bij bepaalde feestelijke gelegenheden¹⁴ op de borst gedragen en waren dan bevestigd aan een tuig van leren riemen¹⁵; vgl. afb. 3.

¹⁰ FR. LAMMERT in: PAULY-WISSOWA, *Realencyclopädie* [RE] XIX (1938), 1659–1662, s.v. Phalerae.

¹¹ P. STEINER, *Die dona militaria*, Bonner Jahrb. 114/115, 1906, 1–98 (id., *Zwei Reliefs an der Panagia Gorgopiko in Athen*, ibid., 454–460); ANITA BÜTTNER, *Untersuchungen über Ursprung und Entwicklung von Auszeichnungen im römischen Heer*, Bonner Jahrb. 157, 1957, 127–180; A. NEUMANN in: RE, suppl. X (1965), s.v. Disciplina militaris, vooral 157 en 163–165; id. in: *Der Kleine Pauly* II (1967), 136 v., s.v. Dona militaria.

¹² Zie o.a. J. CURLE, *A Roman Frontier Post and its People: The Fort of Newstead in the Parish of Melrose*, Glasgow 1911, 174–177 en 298–301; J. H. HOLWERDA, *Een vondst uit den Rijn bij Doorwerth*, Oudh. Meded. Leiden, N.R. 12, 1931, suppl. 1–26 (vgl. ST. TÜRRE in: *Römer am Rhein*, Köln 1967, 332 v., nr. H 4j); A. ALFÖLDI, *Zu den römischen Reiterscheiben*, Germania 30, 1952, 187–190; BÜTTNER, *a.w.*, speciaal 145–152; CHRISTIANE BOUBE-PICOT, *Phalères de Maurétanie Tingitane*, Bulletin d'Archéologie Marocaine 5, 1964, 145–181.

¹³ STEINER, *a.w.*, 74–81; A. VON DOMASZEWSKI (– BR. DOBSON), *Die Rangordnung des römischen Heeres*, 2de dr., Köln – Graz 1967, 68, 78, 110 v., 117 v. en 138.

¹⁴ J. MARQUARDT, *Römische Staatsverwaltung*, II, 2de dr., bezorgd door H. Dessau – A. v. Domaszewski, Leipzig 1884, 574.

¹⁵ Zie o.a. STEINER, *a.w.*, 16 vv.; H. HOFMANN, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien 1905, 7 vv.; BÜTTNER, *a.w.*, vooral 147 v. en 163–172.

3. Grafsteen van M. Caelius, centurio van Legio XVIII, gesneuveld tijdens de veldtocht van Varus in Germania in 9 na Chr. (detail). Waarschijnlijk gevonden op de Fürstenberg bij Xanten. N.B. de decoraties: de corona civica, een krans van eikeloof, op het hoofd, twee metalen torques of ringen aan weerszijden van de hals boven de borst, vijf metalen phalerae, bevestigd aan een tuig van leren riemen, op de borst, en twee metalen armillae of banden om de polsen. Naar: *Aus rheinischer Kunst und Kultur - Auswahlkatalog des Rheinischen Landesmuseums Bonn 1963, pl. 1.*

De Ubbergse phalera en de twee kruiken zijn, zoals gezegd, zeer waarschijnlijk afkomstig uit een graf. Dit is dan ontdekt op een stuk grond dat, naar men wel mag aannemen, deel heeft uitgemaakt van het bezit van jhr. Gijsbert Jan Dommer van Poldersveldt (1786–1844)¹⁶, die in 1818 is komen te wonen op het „hoge huis” of „kasteel” te Ubbergen¹⁷, en wiens dochter Victoire in 1852 is gehuwd met Gerard baron Hacfort tot ter Horst. Op Dommers uitgebreide landgoed¹⁸ zijn tal van Romeinse oudheden gevonden, in het bijzonder op de bergen tegenover het kasteel, aan de zuidzijde van de (Rijks)straatweg, d.i. op de Hengstberg, in het Bos van Dommer, op het terrein van de tegenwoordige St.-Maartenskliniek en ten noorden daarvan. Daniëls¹⁹ heeft er het eerst op gewezen dat op de „Kleine Kopse Hof”

¹⁶ *Nederland's Adelsboek* 11, 1913, 197; 12, 1914, 52.

¹⁷ FR. GORISSEN in: *Niederrheinisches Jahrbuch* 4, 1959, 59; ASTRID SCHMITZ-EVERS in: *Numaga* 17, 1970, 73–75.

¹⁸ L. J. ROGIER in: *Gedenkboek St. Maartenskliniek en Paedologisch Instituut „St. Joseph”*, Ubbergen – Nijmegen 1961, 9–11 (zie vooral op p. 8 de afbeelding van een fragment van een kaart van de gemeente Ubbergen uit ca. 1820).

¹⁹ DANIËLS, *a.w.*, 285–290; zie ook STUART, *a.w.*, 13 v.

(KKH, naar het huis Kruisweg 122) en op het oostelijk van de Holleweg (op de grens tussen Nijmegen en Ubbergen) daarbij aansluitende gebied van de Hengstberg een grafveld heeft gelegen van militairen van de Legio X Gemina. Het is heel goed mogelijk dat ook het onderhavige graf tot dit complex heeft behoord²⁰ en dat de phalera dus een onderscheidingsteken is van een soldaat van het 10de legioen.

Ten aanzien van de vraag: versiering van paardetuig of militair onderscheidingsteken?, kan noch de aard van het reliëf op de voorzijde van de phalera noch het formaat van dit stuk²¹ de doorslag geven. Daarvoor is de achterkant en speciaal de daaruit af te leiden wijze van bevestiging van de schijf van groter belang. Er is nog slechts één andere phalera bekend die aan de achterzijde dezelfde verschijnselen vertoont. Het is een in de omgeving van Speyer gevonden bronzen, gegoten schijf (diam. 8.7 cm) waarop aan de voorzijde de kop van een satyr is afgebeeld²². Anita Büttner heeft het wel zeer aannemelijk gemaakt dat het in dit geval gaat om een militair onderscheidingsteken; dat geldt ook voor het exemplaar uit Ubbergen. Phalerae die als – voortdurend gebruikte – versiering van een paardetuig moesten dienen, vereisten een veel steviger bevestiging dan onderscheidingstekenen, die enkel bij bepaalde gelegenheden werden gedragen. Schijven van de eerste categorie zijn zeer waarschijnlijk in het algemeen (als stukken beslag) door middel van klinknagels aan het leer vastgemaakt.

Een ander probleem wordt gevormd door het reliëf op de voorzijde van de Ubbergse phalera. Hoe is de afbeelding van een Amor met druiventros en blad als versiering van een militair onderscheidingsteken te verklaren? In de eerste plaats moet hierbij opgemerkt worden dat dergelijke phalerae gewoonlijk wel niet rechtstreeks door de keizer of een plaatsvervanger aan de te decoreren persoon werden uitgereikt. Het toekennen van een onderscheiding zal meestal zijn neergekomen op het verlenen van het recht om phalerae en/of andere onderscheidingstekenen te dragen, waarbij de gedecoreerde een geldelijke uitkering of een verhoging van soldij kreeg. Het ziet er naar uit dat iemand die onderscheiden was, zelf de daarbij behorende insignia diende te kopen of opdracht moest geven om deze te vervaardigen²³.

²⁰ De kortste afstand van Heuvelrust tot de Holleweg bedraagt – hemelsbreed – ruim 550 m.

²¹ Vgl. BÜTTNER, *a.w.*, 148 v.

²² In het Historisches Museum der Pfalz te Speyer. Zie hierover verder A. ALFÖLDI, *a.w.*; BÜTTNER, *a.w.*, 150 v.; H. MENZEL, *Die römischen Bronzen aus Deutschland*, I, Speyer, Mainz 1960, 50, nr. 86 (Menzel heeft de afbeelding op de voorzijde als de kop van een satyr gedetermineerd).

²³ Vgl. FR. MATZ, *Die Lauersforter Phalerae*, Berlin – Leipzig 1932, 24; BÜTTNER, *a.w.*, 152.

De meest bekende phalerae die ongetwijfeld als militaire onderscheidingsteken dienst hebben gedaan, zijn in 1858 gevonden op het landgoed Lauersfort, Kr. Moers, bij Krefeld²⁴. Het betreft een negental schijven van zilverblik (met een vulling van pek of een andere harsachtige substantie), bevestigd aan koperen platen. Op iedere phalera is in haut-reliëf een kop of buste afgebeeld: tweemaal een Medusa of Gorgoneion, verder een leeuw, een Jupiter Ammon, een masker van Silenus, tweemaal een maenade en tweemaal een satyr. De eerste drie koppen hebben zeker een onheil afwerend, apotropaeisch karakter; de andere horen thuis in de wereld van Dionysus-Bacchus²⁵. De druiventros en het blad die op de Ubbergse phalera attributen van Amor zijn, wijzen eveneens duidelijk in die richting²⁶. Dionysische elementen komen ook op andere phalerae veelvuldig voor²⁷. Ter verklaring van de reliëfs op dergelijke onderscheidingsteken heeft men wel gedacht aan de „*emblemata*” op zilveren schalen van hellenistische origine²⁸. Dionysische motieven zijn verder veel toegepast als versiering van metalen beslagstukken van paardetuig en wagens²⁹. Ze moeten wel voor een gedeelte als een modeverschijnsel beschouwd worden. Daarnaast mag men echter niet uit het oog verliezen dat ze vooral gebruikt zijn op grafmonumenten ter uitbeelding van het eeuwige, Dionysische geluk in het hiernamaals³⁰.

Hoe dan ook, het voorkomen van een Dionysische of Bacchische Amor op de Ubbergse phalera behoeft niet te betekenen dat de drager van deze onderscheiding een „ingewijde” in de Dionysische mysteriën is geweest.

Een bronzen schijf met een ajour bewerkte rand, die als onderdeel van de versiering van een praalwagen gevonden is in een wagengraf te Aquincum-

²⁴ O. JAHN, *Die Lauersforter phalerae*, Bonn 1860; MATZ, *a.w.*; BÜTTNER, *a.w.*, 161 v.; J. BRACKER in: *Römer am Rhein*, 333-336, nr. H 7a-h.

²⁵ JAHN, *a.w.*, 18-26; MATZ, *a.w.*, 36-38; BÜTTNER, *a.w.*, 160-163.

²⁶ Vgl. R. STUVERAS, *Le putto dans l'art romain*, Bruxelles 1969, 13 vv.: *Le putto bacchique*.

²⁷ Zie b.v. de reliëfs van de phalerae op de grafsteen van M. Caelius (afb. 3): een apotropaeische Medusa-kop in het midden wordt daar geflankeerd door twee „Dionysische” koppen met een klimopkrans; beneden rechts is een apotropaeische leeuwepkop afgebeeld.

²⁸ STEINER, *a.w.*, 21 v.; BÜTTNER, *a.w.*, 152 en 162. – Prof. dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta heeft de schrijver attent gemaakt op een schaal die behoort tot de zilverschat van Berthouville. Daarop komt als „emblem” een gevleugelde Amor (genius van de comedie en de muziek) voor, die in de rechterhand een masker (?) en in de linkerhand een cyther vasthoudt. Dit stuk wordt overigens in het begin van de 3de eeuw na Chr. gedateerd; zie E. BABELON, *Le trésor d'argenterie de Berthouville près Bernay (Eure)*, Paris 1916, pl. XXVII.

²⁹ BÜTTNER, *a.w.*, 162.

³⁰ Zie o.a. BR. SCHRÖDER, *Studien zu den Grabdenkmälern der römischen Kaiserzeit*, Bonner Jahrb. 108/9, 1902, 46-79, speciaal 55-60; MATZ, *a.w.*, 37; STUVERAS, *a.w.*, 41 vv.: *Le putto bacchique sur les monuments funéraires*.

4. Bronzen schijf, behorende tot de versiering van een wagen, gevonden in een graf te Aquincum-Boedapest. Hoogte van de gevleugelde Amor: 7.7 cm. Naar J. Szilágyi, *Aquincum*, (Boedapest) 1956, pl. XXVI, boven.

Boedapest (afb. 4)³¹, vertoont in bepaalde opzichten een opmerkelijke overeenkomst met de phalera van Ubbergen; dit betreft vooral de kop van de daarop lopend afgebeelde Amor. Overigens valt daaruit geen directe relatie af te leiden tussen de drager van onze phalera en Aquincum of Pannonia. Het wagengraf van Aquincum dateert uit de tijd rond 100 na Chr. De rijk versierde wagen moet wel – als grafgeschenk – uit het Gallisch-Germaanse gebied zijn geïmporteerd. Anderzijds kan de Ubbergse phalera heel goed in Gallia of (Romeins) Germania vervaardigd zijn. In verband daarmee is het

³¹ J. SZILÁGYI, *Aquincum*, (Boedapest) 1956, pl. XXVI, boven en p. 106. – Over Pannonische wagengraven: A. ALFÖLDI, *Chars funéraires bacchiques dans les provinces occidentales de l'empire romain*, *L'Antiquité Classique* 8, 1939, 347–359; K. SÁGI in: *Archaeologiai Értesítő* 78, 1951, 73–78; A. Mócsy in: *RE*, suppl. IX (1962), s.v. Pannonia, 723–725. – Over ajour bewerkte bronzen uit Pannonia: IBOLYA SELLYE, *Recueil des bronzes ajourés de Pannonie faits par les maîtres celtiques à l'époque de l'Empire Romain*, in: *Hommages à Marcel Renard, III*, Bruxelles 1969, 518–541.

nog van belang na te gaan naar aanleiding van welke krijgsgebeurtenissen in onze streken een soldaat van het 10de legioen³² een onderscheiding zou kunnen hebben ontvangen.

Hierbij dient men allereerst te denken aan de onderdrukking van de opstand der Bataven in 69–70. De Legio X Gemina is pas in september 70 aan de Rijn gearriveerd, maar zij heeft zeker nog aan de strijd deelgenomen. Niet lang nadat daaraan een einde was gekomen, werd ze, vermoedelijk in het voorjaar van 71, te Nijmegen op de Hunerberg gestationeerd. In de jaren daarna tot ca. 104, toen het legioen naar Pannonia (Aquincum) werd gedirigeerd, is er in het gebied van de Beneden-Rijn voor zover we weten slechts tweemaal oorlog gevoerd, en wel tegen de Bructeri in Westfalen, de eerste keer onder Vespasianus, in 77 of (in het voorjaar van) 78, en vervolgens tijdens het bewind van Domitianus (ca. 83?, of omstreeks 90 of nog later)³³. Daarbij kunnen niet alleen afdelingen van de hulptroepen, maar ook legionarii uit Germania Inferior een actieve rol hebben gespeeld.

Wegens moedig optreden tijdens een van deze oorlogen kan een anonieme soldaat van het 10de legioen, van wiens graf te Ubbergen de inventaris helaas slechts gedeeltelijk bekend is, door een van de Flavische keizers zijn gedecoreerd d.i. *donis donatus*, als gevolg waarvan eens *phaleris hic pectora fulsit*³⁴.

³² Zie E. RITTERLING in: RE XII (1924), s.v. Legio, 1680–1683.

³³ G. ALFÖLDY, *Ein hispanischer Offizier in Niedergermanien*, Madrider Mitteilungen 6, 1965, 105–115, vooral 109 v.; id., *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior*, Düsseldorf 1968, 24, 34 v., 45, 122, 131 v., 150 v. (n. 702), 155 en 159.

³⁴ Vrij naar SILIUS ITALICUS, *Punica* XV, 255. – De schrijver moge hier ten slotte zijn hartelijke dank betuigen aan allen die hem bij zijn studie van de Ubbergse phalera behulpzaam zijn geweest. Dit geldt in het bijzonder drs. H. van Nispen tot Pannerden.